

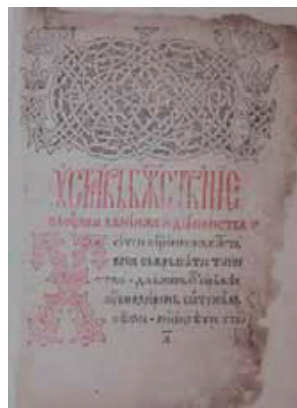
Вирђинија Поповић / Ивана Јањић

Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

Макаријев Служебник — ћирилична богослужбена књига из XVI века

Сажетак: Макарије је српски монах са простора Зете. О уметности типографске штампе учио је у Венецији код Андреаса Торесанија. Типографију са сетом ћириличних слова, кнез Ђурађ Црнојевић, купио је за потребе штампања, а у то време Макарије борави на Цетињу и штампа између 1493–1496. следећа дела *Octoihului*, *Psaltirea*, *Molitvenicul* и *Evangheliar*. Након турског освајања Зете, Макарије бежи у Влашку и штампа *Словенски лиџурџикон*. Влашка и Молдавија су међу првим земљама где је овакав шаблон уведен одмах после 1503. Верујемо да овај догађај има велики значај за културни и духовни живот Влашке и Молдавије и да је прва књига штампана у тим кнежевинама, заправо *Лиџурџикон/Служебник**. Што се тиче Цркве, то је почетак штампања једне од најзначајнијих словенских богослужбених књига, која ће се употребљавати најмање два века у црквама на подручју Влашке и Молдавије.

Кључне речи: штампарија, Служебник, књига, религија, Румунска црква, православно хришћанство

Liturghier/Služebnik.
[Трговиште]: [Манастир Деалу], 1508.
Библиотека румунске Академије

Увод

Смрћу владара Ивана Црнојевић, 1490. године, његов син Ђурађ је наследио очев престо и сву неизвесност за даљу судбину своје државе. Залагао се за развој културе, па се за њега каже да „је заорао дубоку бразду“ у културној историји (Батричевић 2000: 18). Посветио се културном, књижевном и просветном раду, успео је да набави штампарију 38 година након Гутенберговог проналаска штампарске пресе и усавршио штампарство, чиме је Зету приближио оновременој културној Европи. Он је, штампарију из Венеције, пренео у манастир на Цетињу и ангажовао јеромонаха Макарија¹ „от Чрније Гори“ да ради на штампању књига, човека „изузетног

* Овај рад је реализован у оквиру пројекта *Језици и културе у времену и историји*, бр. пројекта 178002, финансиран о стране Министарства просвете и науке Републике Србије.

¹ Јеромонах Макарије је био први штампар са простора јужних Словена. Био је главни мајстор Штампарије Црнојевића на Цетињу. Сматра се да се Макарије и раније бавио штампарским занатом у Венецији у штампарији Алда Манузија. Увео је у Штампарији Црнојевића технички поступак код којег се наслови појединих поглавља режу из једног клишеа (у једном комаду). Заслужан је за штампање књиге *Октоих* — осмогласник у штампарији Црнојевића, године 1494. После напуштања Цетиња 1496. под најездом Турака, Ђурађ Црнојевић са породицом, калуђерима и 60 коњаника креће према Будви и даље ка Млетцима.

духа и уметничке обдарености, мајстор графичке уметности“ (ibidem).

1. Јеромонах Макарије и његове прве штампане књиге

Прву књигу коју је штампао јеромонах Макарије био је *Окѣоих* довршен 4. јануара 1494. године на Цетињу. Захваљујући Ђурђу Црнојевићу из Зете, његовој меценатској и иницијаторској улози, на Цетињу је утемељено не само српско, већ и штампарство на простору Јужних Словена. Јеромонах Макарије (1463–1533) био је први штампар, који је штампарску вештину применио на домаћем тлу.

Ђурађ Црнојевић је набавио штампарију из Венеције, ангажовао је јеромонаха Макарија, који је технику штампе претходно изучио у Венецији. Он је био искусни графичар, који је, са својих седам помоћника урадио матрице за иницијале и графичку орнаментику. Затим је израдио слова, пресе и остале неопходне справе. Почетком 1493. године приступио је штампању *Окѣоиха*, који је из штампе изашао 4. јануара 1494. године, на Цетињу. До краја 1496. године Макарије је штампао, са својим сарадницима, још четири књиге, које су прве ћирилске штампане књиге у Зети. То су *Окѣоих*, глас I–IV, рађен од 1493. до 4. јануара 1494. године; *Окѣоих њетѣоїласник*, глас V–VIII; *Молиївѣник*, завршен у јулу или августу 1495. године; *Четѣворојеванђеље*, штампано у другој половини 1495. и у току 1496. године. Књиге су рађене на фином папиру и са истим писмом. Штампа је била у две боје а књиге су украшаване гравирним заставицама. На некима је представљен грб Црнојевића, с иницијалима Ђурђа Црнојевића. На изглед првих штампаних књига у Цетињу утицала је ренесанса. Посебну пажњу привлаче уметничке фигуре иницијала, украшене биљним и животињским орнаментима, па чак и голим људским фигурама.

Макарије је 1496. године, због турске освајање Зете, напустио исту, заједно са Ђ. Црнојевићем. После извесног времена нашао је уточиште у Влашкој/ Мунтенији, са којом је Ђурађ Црнојевић имао родбинске везе, па се претпоставља да се тамо запутио по његовој препоруци. Настанио се у граду Трговишту, каснијем престоници влашких војвода и тамо наставио штампарски рад. Штампано је прве ћирилне књиге на овој територији, од 1508. до 1512. године. Из овог периода познате су три Макаријеве књиге: *Литургијер/Службѣник* (*Liturghier*) који датира из 1508. године, *Окѣоих* (*Ohtoich*) из 1510. године и *Четѣворојеванђеље* (*Tetraevangheliar*) из 1512. године. Књиге које је Макарије штампао су биле познате у Влашкој, Молдавији, Србији и Бугарској. Ова штампана дела писана старословенском ћириличном азбуком садрже влашки грб и неке специфичности аутохтоне рукописне декорације. Сличности између дела штампана у Зети и Влашкој су: поговор *Окѣоиху* из 1494. године и епилог из *Окѣоиха* штампаног 1510. године као и присуство српских светаца, Светог Саве и Светог Симиона. *Литургијер* или *Службѣник* је штампан на веома добром папиру. Макарије је слова за ову књигу (као и за остале две) дао да се излију у Венецији у духу старословенског јеика бугарске редакције. Сасвим је извесно да је Макарије за подручје Влашке начинио но-

Макарије одлази у Мунтенију/Влашку и тамо поставља темеље њиховом штампарству. Из овог периода најпознатија су његова јеванђеља. Једно из 1510. са представама, на почетку текста, црквених мелода који седе пред црквом (вероватно Трговишком). Друго је штампано у Трговишту 1512, са доста скромним графичким украсом. Пред крај живота Макарије одлази на Свету гору и ступа у братство манастира Хиландар, где се 1526. помиње као игуман. Претпоставља се да је помогао и у формирању Штампарије Хиландара. Последња вест о њему датира из 1526–1528, када је написао један мањи географски спис. Биста Јеромонаха Макарија данас се налази у кругу Завода за израду новчаница, у саставу Народне Банке Србије у Београду.

ва слова и то слова која су палеографски била ближа рукописима какве су имали у то време.

Евгениј Љвович Немировски у књизи *Почеци шийамјарсѣва у Црној Гори (1492–1496)*, објављеној на Цетињу 1996. године, каже за Макаријево име да је широко распрострањено међу јужнословенским монаштвом. И код Макаријевих штампаних књига: *Окѣоих ѣрвојласник* из 1494. и *Псалѣир с ѣоследовањем* из 1495. године, с једне стране, и влашких издања из 1508. до 1512. године на територији данашње Румуније, постоје велике сличности. У свакој се спомиње његово име. У поговору *Служедника* из 1508. године речено је „тројдјесја в сем смерениј мних и свешченик Макарије“ а у *Окѣоиху* из 1510. године пише: „Христу раб свештеноинок Макарије“. Исто име постоји и у поговору *Четѣворојеванђеља* из 1512. године.

2. *Лиѣурјер/Служедник* — прва штампана књига на територији данашње Румуније

Схвативши, пре мало више од пет векова, да нису довољне дотадашње рукописне књиге коришћене у богослужењу, како би се културне и црквене потребе задовољиле већ се тежило ка њиховом ширем распростирању а то је било могуће само кроз њихово штампање. Тако се у Мунтенији (Влашкој), 1508. године, објављује прво издање *Служедника*, једне од најзначајнијих православних књига за потребу богослужења у црквама и то захваљујући иницијативи и руководству неколико војвода. Прво словенско издање *Служедника* коју је објавио Макарије, излази пре прве едиције на грчком језику намењеној православним верницима из других држава. Макарије је почео штампање књига у граду Трговишту, био је подржан од стране владара Радуа Великог, великог заљубљеника у културу и са изразитом вољом за реорганизацију црквеног живота и ојачања феудалне државе којом је владао. Макаријеве три штампане књиге *Служедник* (1508), *Окѣоих* (1510) и *Четѣворојеванђеље* (1508) брзо су се рашириле по свим кнежевинама, по балканским манастирима и европским библиотекама. Један примерак од укупно пет штампаних *Служедника* објављене 1508. године, сачуван је у Митрополијској библиотеци у Сибију. Захваљујући споменутих књигама, временом се повећавају истраживања из ове области укључујући културу и историје штампе. Због тога што на њима није било написано место објављивања, највећи број истраживања се односи на место њиховог штампања. Поједини истраживачи били су сагласни је да је место штампања *Служедника* град Трговиште (Манастир Деалу) мада су поједини сматрали да је место штампања Куртеа де Арђеш или манастири Бистрица и Снагов. Подаци се односе и на то да је књига штампана у Венецији. Ову последњу теорију су лингвисти одбацили због појединих неправилности у штампању ове књиге (грешке везане за правопис, за неједнакост слова, за повез, које код венецијанских штампара то не би никад прошле, имајући у виду да су имали много стручњака, што се не може рећи за Мунтенију).

Али иза свих ових противречности тачно је да су Макаријеве књиге прве овакве врсте упућене народу на територији данашње Румуније. Оне су биле корисно оружје у времену када су политичке вође као и црквени поглавари желели да помоћу ових књига подигну духовну свест.

Макаријев *Служедник* има велики значај због тога што се по први пут у њему приказује штампана форма литургијских служби на старословенском језику. Ве-

рује се да је први његов превод урадио патријарх Нифон² у времену када је био митрополит у Мунтенији. Изворни документ који је користио Макарије за штампање *Служедника* није старији превод служедника, из епохе Кирила и Методија нити било који савременији њему, преведени од стране Ефтимија из Трнова (1375–1393) и Сипријана из Русије (14. век) који су коришћени за његово време у црквама, већ превод грчке Дијатаксе екуменског патријарха Филотеја³, који је сличнији оној варијанти коју је Ефтимије превео.

Финансијска подршка Радуа Великог и страст према књизи митрополита Нифона, омогућили су штампање *Служедника* у Трговишту а Макарију су уступљени на коришћење сви литургијски рукописи који су се користили тада у кнежевинама, како би имао одакле да изабере, да би нашао инспирацију у резбаријама, вињетама, медаљонима, итд. Димензија књиге су 22,2 x 16 cm, 128 листа, in quarto, 17 факсимила. Свака страница садржи 15 редова, у две боје, црне и црвене са великим белим маргинама око штампаног текста. Папир је италијанског порекла, изразито доброг квалитета, странице књиге су различите дебљине, па се претпоставља да за тираж који је тада имао *Служедник*, 300 примерака, користио папир произведен у више серија. Прво слово написано изразито богатим краснописом дуго је било истраживано и проузроковало је велико интересовање за његово порекло због његове лепоте. Изворе за прво слово је Макарије пронашао у старијим рукописним књигама, углови су заокружени и велика је пажња посвећена естетској страни његовог штампања. Овај елеменат је карактеристичан за Макаријеве штампане књиге, јер је он тежио перфекционисању ћириличног слова бугарске редакције користећи модел слова из тадашњих рукописа кнежевина.

Структура православног *Служедника* није иста у свим едицијама из свих епоха. Макаријев *Служедник* је ипак сачувао све генералне оквири једног служедника (садржи све три Литургије) али има и своје јединствене карактеристике. Што се тиче културне вредности Макаријевог *Служедника*, он се може поставити као хронолошка граница између епохе рукописа и века проналаска штампе. С политичке стране, оснивањем штампарије улога владара је постала значајнија од митрополита а феудална држава изнад Цркве (грб државе је у *Служеднику* репродукован више пута). Али, својим техничким перформансима за то време као и начином којим је била прихваћена књига, мунтенска Црква је учврстила своју позицију пред државом и пред осталим комшијским црквама, доказујући да је народ на територији данашње Румуније био жељан духовности и културе.

Макаријев *Служедник* касније је био коришћен као оригинал у његовом преводу 1570. године од стране Ђакона Коресија у Брашову. Он представља и прототип свих старословенских служедника штампаних у Венецији за потребе Срба и Бугара у 16. веку. Он има важну улогу у историји данашње румунске историографије и представља не само отварање врата штампарија на данашњем румунском тлу, већ и значајан период у историји једне од најзначајнијих православних богослужбених књига на старословенском језику. Због тога што је прва едиција Макаријевог *Слу-*

² Књига је била одштампана за време владавине Радуа Великог (1495–1508), ктитора манастира Деалу који поставља бившег патријарха Константинопоља и љубитеља културе, Нифона на престо митрополита Мунтеније.

³ Диатакса/ Diataxis је наслов који је дао Филотеј IV за рад који датира из 14. века и део је локалних правила по којима би се одвијало богослужење, које су формулисали неки константинопољски патријарси из византијског и неогрчког доба.

жебника поставила темеље штампане речи код Румуна, она је отварила пут свих каснијих едиција које се користе у Румунској православној цркви и у богослужењу свих осталих словенских православних верника. Макаријев служебник доказује тадашњу тежњу ка афирмисању културе и ка упознавању живота Исуса Христа. Захваљујући охрабрењу и подршци војводе Радуа Великог, књиге јеромонаха Макарија остају ствралачко, уметничко и језичко сведочансто румунском народу, те жећи ка његовом интегритету и уврштене су међу највећим вредностима европске културе и духовности.

Литература

- Батричевић, Ђуро (2000). *Шћамѿар Макарије између Цетиња и Трјовишија*, apud *Actele Simpozionului „Banatul iugoslav. Trecut istoric și cultural“/Рагови симпозијума „Јујословенски Банат. Историјска и културна прошлост*. Нови Сад, 6. новембар 1999. године. Нови Сад: Editura Fundației, str. 18–24.
- Вујошевић, Станислав (1971). *Макарије — оснивач ћирилске шћамѿарије у Румунији*. Титоград. III. Бр. 28.
- Медаковић, Димитрије (1958). *Графика ѿрвиј шћамѿаних књија XV–XVII века*. Посебна издања САН, Књ. СССІХ. Одељење друштвених наука, књ. 29, Београд.
- Немировски, Е. Љ. (1983). *Почеци шћамѿарсѿива у Црној Гори*. Цетиње.
- Пакурају, Мирћа (2000). *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*. Букурешт: Editura Sofia.
- Радојчић, Ђ. Сп. (1943). *Први срјски шћамѿар Макарије*. Београд.